

Thematic analysis of the news of conquests (Fotoohat) of the Umayyad era (132-41) in the historical sources of Companions of Hadith

Zahra Roohollahi Amiri¹ | Mohammad Hossein Kazemi²

Received: 2021/04/02 | Accepted: 2021/11/23

(DOI): [10.22034/MTE.2022.11703.1526](https://doi.org/10.22034/MTE.2022.11703.1526)

Abstract

Original Article

P 137 - 167

By understanding the value of the historical heritage of the companions of hadith and its impact on the minds of the audience of these works in the subject of the conquests of the Umayyad era, and with the aim of discovering the thematic network in these texts and to reach a model that explains their general logic and structure, the present research tries to Answer this question What topics do the hadith scholars present to the audience in recording the news of conquests? In order to find this answer, we first studied the historical legacy of the Companions of Hadith in this field. And among the existing works, the history of Khalifa bin Khayyat, the remnants of the book of al-Marafa and al-Tarikh, the Tabari history, Almutazam fi Tarikh al-Umam, were selected and the data related to the news of the conquests were extracted from them by a library method and then by the analysis method and the execution of its different stages were done to analyze the data and discover the hidden themes in the which can be expressed in the form of five universal Islamic themes of conquests, Muslim rule over conquered areas and benefiting from its benefits, Muslim military power and superiority over the enemy, and the power of the enemy in front of Muslims which shows that these themes are in line with giving legitimacy to the Umayyads according to their beliefs about the caliphate.

Keywords: companions of hadith, news of conquests, Umayyads, theme analysis, historiography.

1 - Department of History and Civilization, Bagheral Uloom University, Qom, Iran z.rooholahiamiri@yahoo.com

2 -. PhD student of Islamic history, Bagheral Uloom University (AS), Qom, Iran, "Responsible author"

kmohamadhosein@ymail.com

تحلیل مضمونی اخبار فتوحات عصر امویان (۱۳۲-۴۱) در منابع تاریخی اصحاب حدیث

زهرا روح الهی امیری (نویسنده مسئول)^۱ | محمد حسین کاظمی^۲

شناسه دیجیتال (DOI): 10.22034/MTE.2022.11703.1526

علمی - پژوهشی

ص: ۱۶۷/۱۳۷

چکیده

پژوهش حاضر با درک ارزشمندی میراث تاریخی اصحاب حدیث و اثرگذاری آن در ذهن مخاطبان این آثار در موضوع فتوحات عصر اموی و با هدف کشف شبکه‌ی مضمونی موجود در این متون و برای رسیدن به الگویی که توضیح دهنده منطق کلی و شاکله‌ی آن‌ها باشد، تلاش می‌کند تا به این سوال پاسخ گوید که «اصحاب حدیث در ثبت اخبار فتوحات چه مضامینی را به مخاطبان ارائه می‌کنند؟» برای یافتن این پاسخ ابتدا به مطالعه میراث تاریخی اصحاب حدیث در این زمینه پرداختیم و از میان آثار موجود، تاریخ خلیفه بن خیاط، بقایای کتاب المعرفه و التاريخ، تاریخ الامم و الملوك، المنتظم فی تاریخ الامم و الملوك، انتخاب گردید و داده‌های مرتبط با اخبار فتوحات را به روش کتابخانه‌ای از میان آنان استخراج و سپس با روش تحلیل مضمون (Thematic Analysis) و اجرای مراحل مختلف آن به تحلیل داده‌ها و کشف مضامین نهفته در منابع منتخب اقدام شد که در قالب پنج مضمون فراگیر اسلامی بودن فتوحات، حکومت مسلمانان بر مناطق مفتوح و بهره‌مندی از منافع آن، قدرت و برتری نظامی مسلمانان بر دشمن و قدرت دشمن در مقابل مسلمانان قابل بیان می‌باشد که نشان می‌دهد این مضامین با توجه به اعتقادات آنان در مورد خلافت، در راستای مشروعیت بخشی به امویان است.

کلید واژه: اصحاب حدیث، اخبار فتوحات، امویان، تحلیل مضمون، تاریخ‌نگاری.

^۱ - گروه تاریخ و تمدن دانشگاه باقرالعلوم، قم، ایران. z.rooholahiamiri@yahoo.com

^۲ - دانشجوی دکتری تاریخ اسلام دانشگاه باقرالعلوم (ع)، قم، ایران: kmohamadhosein@ymail.com

تاریخ دریافت: ۱۳/۰۹/۰۰، تاریخ پذیرش: ۲۰/۱۲/۰۰

۱- مقدمه

اصحاب حدیث یا به تعبیر دیگر اهل حدیث، یکی از جریان‌های کهن و گسترده جهان اسلام بودند که در ثبت و ضبط روایات و احادیث از قرن دوم به این سو نقش مهمی داشتند. شخصیت‌های برجسته‌ی این گروه در نگارش و تدوین منابع تاریخ اسلام تأثیر فراوانی داشتند و مورخان صاحب نام در قرون سوم تا پنجم بیشتر از این جریان برخاستند. آثار تاریخی اصحاب حدیث از بدو نگارش تا زمان حاضر مورد توجه مورخان و پژوهش‌گران تاریخ اسلام قرار داشته به گونه‌ای که محققان تاریخ اسلام در تحقیقات خود ناگزیر به مطالعه‌ی دقیق آثار مورخان این جریان هستند و به عبارت دیگر متون باقی مانده از این جریان زیربنای اصلی مطالعات و پژوهش‌های تاریخی صدر اسلام را تشکیل می‌دهد و پژوهش‌گران خواسته یا ناخواسته در معرض سیمایی از تاریخ صدر اسلام هستند که توسط این جریان به صورت مکتوب درآمده است.

پژوهش پیش رو با درک ارزشمندی میراث تاریخی اصحاب حدیث و اشراف به این مساله که گزارش‌های تاریخی اصحاب حدیث از صدر اسلام شاکله اصلی ارائه‌ی تصویر آن دوران در ذهن پژوهشگران است در تلاش است تا با استفاده از روش «تحلیل مضمون» (Thematic Analysis) نشان دهد که اصحاب حدیث در آثار خود چه مضامینی به مخاطبان خود ارائه می‌کنند. برای رسیدن به این مهم عصر امویان انتخاب شده و با توجه به اینکه بخش قابل توجهی از اخبار مربوط به عصر امویان مربوط به فتوحات این دوره است این پژوهش با موضوع فتوحات ساماندهی گردید. اما اهمیت این نوع پرداختن به فتوحات تنها به خاطر حجم اخبار موجود در منابع تاریخی نیست بلکه بیان‌گر نگاه تاریخ‌نگارانه‌ی اصحاب حدیث به فتوحات و تأثیر آن در مطالعات تاریخی نیز می‌باشد. علاوه بر آن اهتمام امویان به فتوحات و صرف هزینه‌های مالی و انسانی آنان برای فتوحات، اهمیت این مساله را مضاعف می‌کند.

مطلب دیگری که ضرورت مطالعه در مورد اخبار فتوحات عصر اموی را دو چندان می‌کند اهتمام دستگاه خلافت اموی به اخبار مناطق فتوحات است که در قالب گزارش از سرداران به والیان و از والیان به خلفا ارسال می‌شد. البته علاقه‌مندی خلفا به اخبار فتوحات و مناطق مفتوح مربوط به قبل از امویان است (بنگرید به: مسعودی، ۱۴۰۹: ۳۴/۲) اما این مساله در دوران امویان به علت گسترش دامنه فتوحات با حجم بیشتری دنبال شد که در منابع تاریخی خصوصاً میراث اصحاب حدیث قابل رویت است. (بنگرید به: طبری، ۱۳۸۷: ۳۲۳/۶-۳۲۴، ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۹۲/۷-۱۹۳)

پس از آن نیز مسلمانان با درک نقش تاریخی خود و با انگیزه‌هایی مانند: اهمیت جهاد در

قرآن و روایات پیامبر (ص)، نیازهای تقنینی و سیاسی، تاسی از ادبیات تاریخی عرب پیش از اسلام، چیرگی فرهنگی اسلام، مفاخرات قبیله‌ای و بلدی، دست یابی به میراث ادبی ایران قبل از اسلام (عزیزی، ۱۳۹۱: ۶۵-۷۸) به توصیف فتوح و ثبت اخبار آن همت گماشتند و آثار متعددی در این حوزه تالیف کردند که امروزه در قالب فتوح نگاری‌های فقهی - حدیثی، محلی - جغرافیایی و سیره شناختی و عمومی قابل شناسایی است (همان) و بخش قابل توجهی از آن در میراث تاریخی اصحاب حدیث ثبت و ضبط شده است.

با توجه به آنچه گذشت این پژوهش در تلاش است تا به این سوال پاسخ دهد که «اصحاب حدیث در ثبت اخبار فتوحات چه مضامینی را به مخاطبان ارائه می‌کنند؟» داده‌های این پژوهش با استفاده از روش کتابخانه‌ای گردآوری شده و در تحلیل داده‌ها از روش «تحلیل مضمون» (Thematic Analysis) استفاده خواهیم کرد.

بیان روشمند مضامین ارائه شده و ویژگی‌های متمایز توسط اصحاب حدیث در میراث تاریخی باقی مانده از آنان که نشان دهنده‌ی اطلاعات مهم موجود در آثار آنان است به صورتی که امکان تحلیل و تفسیر مضامین ارائه شده توسط آنان را داشته باشد و مشخص کند که آنان در آثار خود چه مضمون‌هایی را به مخاطب خود القا نموده‌اند که در صورت نبود چنین پژوهشی در اختیار محققان اثرپذیری از این مضامین خارج از تصور نیست که این جهت نیز نوآوری این پژوهش محسوب می‌شود که در پژوهش‌های تاریخی به آن پرداخته نشده است و می‌تواند افق جدیدی را پیش روی پژوهشگران میراث اصحاب حدیث قرار دهد.

۱-۱- پیشینه :

اصغر قائدان (۱۳۹۸) تاریخ‌نگاری نظامی عصر اسلامی از آغاز تا پایان عصر ممالیک (۶۴۸-۹۲۳) فصل‌نامه علمی پژوهش‌نامه تاریخ اسلام، سال نهم، شماره سی و سوم. این تحقیق با هدف معرفی آثار مطرح در حوزه تاریخ‌نگاری نظامی و اشکال گوناگون آن در دوره‌ی اسلامی تا پایان عصر ممالیک و عوامل تاثیرگذار بر این نوع تاریخ‌نگاری سامان یافته و می‌کوشد تا استفاده از منابع کتابخانه‌ای و روش توصیفی - تحلیلی به دو سوال پاسخ دهد. اول: مسلمانان به چه علت و انگیزه‌هایی به تاریخ‌نگاری نظامی توجه کرده‌اند، ابعاد و اشکال آن چگونه بود؟ دوم: آثار تدوین شده در این حوزه چه محورهای تخصصی را در بر

می‌گرفت؟ این تحقیق در نهایت نشان می‌دهد که به سبب اهمیت جهاد در اسلام، پیچیدگی جنگ‌ها و انتقال میدان‌های جنگ از صحرا به شهرها و سپس به دریاها، تحول در فن آوری تسلیحات، سازماندهی و روش‌های جنگی، تخصصی شدن حوزه جنگ و شکل‌گیری رسته‌های نظامی، باعث توجه ویژه به تاریخ‌نگاری نظامی و نهایتاً ظهور مورخان جنگ و تدوین آثار تخصصی در این حوزه شده که به اشکالی چون جهادیه نگاری، مغازی نگاری، رد و فتن نگاری، فتوح نگاری، حماسه نگاری، سیرنگاری تقسیم می‌شود. این تحقیق اطلاعات مفید و قابل استفاده‌ای در پاسخ به سوالات خود ارائه می‌دهد.

حسین عزیزی (۱۳۹۱ش)، نقد و بررسی منابع تاریخی فتوح در سه قرن اول هجری با رویکرد فتوح ایران، انتشارات حوزه و دانشگاه.

این پژوهش با هدف نقد و بررسی منابع تاریخی فتوح ایران در سه سده نخست قمری سامان دهی شده است. در این بررسی به مطالعه مبانی و زمینه‌های شکل‌گیری فتوح نگاری اسلامی پرداخته شده است. این پژوهش که با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و مطالعه و تحلیل داده‌های آن به صورت توصیف و تحلیل ارائه می‌شود، منابع فتوح نگاری را به سه گروه فقهی — حدیثی، فتوح نگاری محلی — جغرافیایی و فتوح نگاری سیره شناختی و عمومی تقسیم کرده و می‌کوشد تا منابع و نویسندگان را با دقت مورد بررسی قرار دهد و نشان دهد که چه زمینه‌ها و شرایطی باعث شده است تا تاریخ نگاری فتوح در حوزه شرقی نیرومندتر و روشن‌تر جلوه نماید. محقق همچنین قاضیان، کاتبان، مورخان فقیهان، محدثان و ادیبان را دارای بیشترین نقش در این جلوه‌نمایی می‌داند. تفاوت عمده‌ای که میان نوشتار حاضر با تحقیق فوق وجود دارد حیطه‌ی آن است که تنها در زمینه‌ی فتوحات ایران می‌باشد در حالی که ما به فتوح شام، آفریقا، اندلس نیز می‌پردازیم.

وفیق الدقوی (۱۴۰۶ق)، الجندیة فی عهد الدولة الامویة، موسسه الرساله، چاپ اول، بیروت.

این پژوهش که در قالب کتاب به چاپ رسیده شامل پنج بخش بوده است که در بخش اول آن به تعریف جهاد در اسلام، اهداف، آداب و ثواب آن اختصاص دارد و در ادامه مروری گذرا جنگ‌های رده، ضعف ایران و روم و علل آغاز فتوحات مسلمانان می‌پردازد. بخش‌های دیگر کتاب بر فتوحات عصر اموی پرداخته که بخش دوم کتاب به صورت اختصار به دولت امویان و قبایل حاضر در فتوحات این عصر اختصاص دارد و در ادامه گزارشی از فتوحات امویان ارائه می‌کند. بخش سوم به نظام لشکریان در یونان، ایران، روم و مسلمانان

اختصاص داشته و بحث خود را با گزارشی از وضعیت سپاه مسلمانان ادامه داده و اطلاعاتی مانند: ارائه برخی آمارها در مورد میزان لشکریان، حضور زنان، موالی و... در نبردها، سازماندهی و تدارک لشکر، مجازات‌های خطاکاران ارائه می‌دهد و در نهایت به مسائل مربوط به حرکت لشکریان و فرماندهی آن و حقوق و مزایای لشکریان به پایان می‌رساند. بخش چهارم نیز مربوط به پادگان‌ها، مرزها، قلاع، زمان‌های مخصوص لشکرکشی و انواع و اقسام سلاح‌های مورد استفاده در فتوحات اختصاص دارد. بخش آخر نیز به نبردهای دریایی پرداخته که شامل بررسی انواع کشتی و جنگ‌گریزهای دریایی است. این تحقیق از آن جهت که به فتوحات عصر اموی اختصاص دارد و اطلاعات متعددی در مورد لشکریان، امکانات، ترکیب لشکر، میدان‌های نبرد و مواردی از این دست می‌دهد به تحقیق ما نزدیک است.

بسام العسلی (۱۴۰۸ق) فن الحرب الاسلامی ج ۱ و ج ۲، دارالفکر، بیروت. این اثر که در دو جلد به چاپ رسیده است جلد اول آن با فتوحات عصر خلفا راشدین آغاز می‌شود و سپس از صفحه ۴۲۰ وارد بحث فتوحات عصر اموی شده و تا پایان جلد دوم به این موضوع می‌پردازد. جلد اول این اثر به فتوحات در مناطق شمالی، شرقی و دریایی اختصاص داشته و جلد دوم به فتوحات مصر، مغرب [آفریقا] و اندلس می‌پردازد. این اثر با استفاده از منابع تاریخی، پژوهش‌های جدید و آثار مستشرقان به گزارش فتوحات مناطق مختلف می‌پردازد. استفاده از جدول برای ارائه اطلاعات و آمارهای موجود در منابع تاریخی و بکارگیری نقشه‌های موجود از مسیرهای حرکت لشکریان و مناطق درگیری از دیگر نکات مثبت این تحقیق است.

در مجموع می‌توان گفت تحقیقات گذشته اطلاعات مفیدی در مورد فتوحات عصر اموی ارائه می‌دهند و مطالعه آن‌ها برای شروع تحقیق در این موضوع لازم است و به وسعت دید محقق کمک شایانی می‌کنند و از این حیث که فتوحات عصر اموی را مورد مطالعه قرار داده‌اند به تحقیق ما نزدیک هستند اما در عین حال دو تفاوت عمده با تحقیق حاضر دارند.

اول: هدف عمده این تحقیقات بیان کیفیت فتوحات، تحلیل و تفسیر وقایع و در برخی موارد نقد و بررسی منابع است در حالی که ما به دنبال کشف شبکه‌ی مضمونی موجود در این متون برای رسیدن به الگویی که توضیح دهنده منطق کلی و شاکله‌ی آن‌ها باشد هستیم تا مضامین ارائه شده توسط اصحاب حدیث را نشان دهیم.

دوم: تحقیقات انجام شده برای رسیدن به اهداف خود از منابع متعدد شامل منابع کهن، پژوهش‌های جدید و آثار مستشرقین استفاده کرده‌اند در حالی که تحقیق حاضر بر منابع منتخب اصحاب حدیث متمرکز است.

۱-۲- مفهوم شناسی تحقیق

۱-۲-۱- اصحاب حدیث

جریان اصحاب حدیث که پیش از هر چیز جریانی کلامی بود در این پژوهش شامل آن دسته از عالمان سنی مذهب است که در برخورد با معارف دینی منابع نقلی از احادیث و آثار، زمینه‌ی اصلی مطالعات آنان قرار داشت و بر میراث بازمانده‌ی صحابه و تابعین و منابع روایی تکیه داشتند. ایشان طیفی از عالمان سنت‌گرا بودند که در قرن دوم در برابر اصحاب رأی صف آراسته و در منابع متأخر با عنوان عام «اصحاب حدیث» نام یافته‌اند اما در عصر خود «اصحاب اثر» یا «اصحاب آثار» خوانده می‌شده‌اند. در نیمه‌ی نخست قرن سوم، اصحاب حدیث، با بار معنایی پیروان حدیث نبوی، مفهومی افتخارآمیز یافت و سنت‌گرایی برجسته چون احمد بن حنبل و اسحاق بن راهویه خود و همفکرانشان را «اصحاب حدیث» خواندند. (پاکتچی، ۱۳۷۹: ۱۱۴/۹) این عالمان بر پایه‌ی همان آثار آموزه‌های متنوعی را در زمینه‌های اصول عقاید، اخلاق، تفسیر قرآن، فقه و آداب فردی و اجتماعی ترویج می‌کردند. در این تحقیق افرادی که از مکتب این عالمان بهره‌مند بوده و یا به نوعی تأثیر گرفته‌اند و یا اینکه در دوره‌ای از حیات علمی خود به آن وابستگی داشته‌اند مورد توجه است.

مسالهی مهم دیگر در مورد ارتباط اصحاب حدیث نحوه‌ی گزینش افراد شاخص این جریان و تالیفات آنان است. گذشت که این جریان در آثار خود بر روایات و اخبار تکیه داشتند و بدیهی است که حجم انبوهی از اخبار فتوحات عصر امویان در میان آثار ایشان قابل مشاهده باشد اما با توجه به اینکه تحقیق پیش رو یک پژوهش در موضوع تاریخ‌نگاری است ما افرادی را برای مطالعه انتخاب کردیم که در تالیفات تاریخی نام آور بودند و در میان آثار این افراد منتخب نیز تالیفات مشهور آنان در موضوع تاریخ مورد توجه است و به همین علت از آثار ایشان در زمینه‌های فقه، حدیث، تفسیر، طبقات و تراجم چشم پوشی می‌شود و در نهایت آثاری چون تاریخ خلیفه بن خیاط (ابن خیاط ۲۴۰ق)، بقایای کتاب المعرفه و التاريخ (فسوی ۲۷۷ق)، تاریخ الامم و الملوك (طبری ۳۱۰ق)، المنتظم فی تاریخ الامم و الملوك،

(عبد الرحمن ابن جوزی ۵۹۷هـ) مورد بررسی قرار می‌گیرد.

گره خوردن مسائل اعتقادی با تاریخ‌نگاری امری است که به عنوان پیش فرض در این پژوهش مورد توجه بوده اما به طور عام با توجه به آن که نوشتن رخدادهای تاریخی بدون داشتن بن‌مایه‌ی نگرشی یا بینش تاریخی ممکن نیست، بنابراین تاریخ‌نگاری مورخان را بدون شناخت رویکرد آنان به تاریخ و باور آنان نسبت به مفهوم تاریخ، نمی‌توان مطالعه کرد. کار مورخی را نمی‌توان کامل فهمید یا قدر شناخت، مگر اینکه ابتدا نقطه نظری که اساس برداشت او بوده را درک کنیم. به همین علت لازم است تا برخی از باورهای اصحاب حدیث را که با موضوع فتوحات گره خورده را مرور کنیم.

فرضی که در باور اصحاب حدیث در مورد خلیفه مسلمانان است این که هرگاه مسلمانان با کسی به عنوان متولی امور خود عقد بیعت منعقد کنند، وی خلیفه نامیده می‌شود، همچنین خلیفه رسول خدا نیز نامیده می‌شود، زیرا چنین کسی جانشین رسول الله (ص) در میان امت اوست. (ابن فراء، ۱۴۲۱: ۲۷) با توجه به این جایگاه مسئولیت نبرد با کفار و مشرکان و تقسیم اموال حاصل از آن بر عهده خلیفه است (- لالکائی به نقل از احمد بن حنبل، شرح اصول اعتقاد اهل السنه و الجماعه، ج ۱، ص ۱۶۰). و لازم است تا مردم با او همراهی کنند. (صابونی، ۱۴۱۹: ۲۹۴) مساله دیگر حضور صحابه در فتوحات است که اصحاب حدیث در آثار خود - که در ادامه خواهد آمد - اخبار نقش آفرینی ایشان را به ثبت رسانده‌اند. اصحاب حدیث جایگاه رسانده‌ند رسانجایگاه ویژه‌ای برای صحابه قائل هستند و ایشان را به جهت مصاحبت با پیامبر (ص)، افضل مردمان به حساب می‌آورند (جبرین، ۱۴۲۰: ۸۶) و تمسک به باورهای اصحاب پیامبر (ص) و اقتداء به آنان را از اصول سنت دانسته (- لالکائی به نقل از احمد بن حنبل، شرح اصول اعتقاد اهل السنه و الجماعه، ج ۱، ص ۱۵۶). و حتی رفتار آنان را به دور از خطا و اشتباه می‌پندارند. (ابن بطه، ۱۴۲۲: ۱۶۳) باور دیگر اصحاب حدیث که ارتباط تنگاتنگی با فقه این جریان و تعیین احکام شرعی برای مسائل دارد بحث اجماع است. (برای اطلاعات بیشتر بنگرید به: پاکتچی، ۱۳۷۹: ۱۱۵-۱۲۱) طبری در بحث اجماع آن را توافق جمهور بر یک حکم معرفی می‌کند (ابن حزم اندلسی، ۱۴۰۳: ۱۴۵/۴) که این اعتقاد نیز با توجه به تمایل اقشار مختلف مسلمانان به فتوحات در خور توجه است.

این باورها در نهایت سبب می‌شود تا تاریخ‌نگار بنابر اهمیت مساله طراحی را بر اساس پیش فرض‌های ایدئولوژیک خود سامان دهد و نسبت به تنظیم داده‌ها در حول روش امویان

در انجام این وظایف محوله و انطباق آن بر دین و شرایع اسلام به انجام رساند. این که تا چه اندازه این پیش فرض ها در تنظیم این داده ها تاثیر گذاشته و نوع داده ها در قالب خاصی قرار داده ابتدای پژوهش حاضر خواهد بود.

۱-۲-۲-۱-اموی

منظور ما از اموی و عصر اموی در این رساله دولت امویان است که توسط معاویه بن ابی سفیان در سال ۴۱ق تاسیس شد و تا سال ۱۳۲ق ادامه داشت. با این تعریف، دوران خلافت عثمان بن عفان (۲۳-۳۵ق) هر چند از خاندان امیه است از موضوع بحث ما خارج است و همچنین دولت امویان اندلس (۱۳۸-۴۲۲ق) نیز در تحقیق ما جایی ندارد و از بررسی اخبار فتوحات آنان صرف نظر می کنیم.

۱-۲-۳-فتوحات

فتوحات جمع فتوح از ماده «فتح» به معنای گشودن دارالحرب یا دارالکفر توسط مسلمانان است (فراهیدی، ۱۴۰۹: ۱۹۴/۳، زمخشری، ۱۹۷۹: ۴۶۲) که به پیروزی بر دشمن و استیلاء بر سرزمین آنان منتهی شود. (قلعه جی، ۱۴۰۸: مدخل فتح) در تحقیق حاضر این واژه شامل حملات نیروهای مسلمانان به مناطق غیر مسلمان و همچنین مقابله ی مسلمانان با نیروهای دشمن که سرزمین اسلامی یورش آورده بودند و همچنین شورش های مناطق فتح شده که با هدف خارج شدن از حاکمیت مسلمانان سامان یافته بود می شود.

۲-روش تحقیق

در تحقیق حاضر از روش «تحلیل مضمون» (Thematic Analysis) استفاده شده است که روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده های کیفی است. این روش فرایندی برای تحلیل داده های متنی است و داده های پراکنده و متنوع را به داده های غنی و تفصیلی تبدیل می کند. (شیخ زاده ۱۳۹۰: ۱۵۳)

تحلیل مضمون صرفاً روش کیفی خاصی نیست بلکه فرایندی است که می تواند در اکثر روش های کیفی به کار رود. به طور کلی تحلیل مضمون روشی است برای دیدن متن، برداشت و درک مناسب از اطلاعات ظاهراً نامرتبط، تحلیل اطلاعات کیفی، مشاهده ی نظام مند

شخص، تعامل، گروه، موقعیت، سازمان و یا فرهنگ، تبدیل داده‌های کیفی به داده‌های کمی است. (خنifer، ۱۳۹۶: ۵۳/۱)

مضمون در این روش غالباً به مثابه الگویی است که مبین نکته‌ی جالبی درباره‌ی موضوع تحقیق است و با استفاده از شعور متعارف شناخته می‌شود. (شیخ زاده، ۱۳۹۰: ۱۵۹) به عبارت دیگر مضمون یا تم (Theme) ویژگی تکراری و متمایز در متن است که نشان دهنده‌ی اطلاعات مهمی درباره‌ی داده‌ها و درک خاصی در رابطه با سوالات پژوهش و الگویی است که در مجموعه‌ای از داده‌ها یافت شده و به توصیف و سازماندهی مشاهدات و تفسیر جنبه‌هایی از پدیده می‌پردازد. (خنifer، ۱۳۹۶: ۵۴) به همین علت شناخت مضمون یکی از مهم‌ترین و حساس‌ترین کارها در تحقیقات کیفی است و شعور متعارف، ارزش‌های محقق، جهت‌گیری‌ها و سوالات تحقیق و تجربه‌ی محقق درباره‌ی موضوع در نحوه‌ی شناخت مضامین تاثیر می‌گذارد اما برای شناخت مضمون باید مسائلی را در نظر داشت:

اول: مضمون شناسایی شده باید نقش مهم و برجسته‌ای در تحلیل نهایی داده‌ها داشته باشد.

دوم: واژه‌ی مضمون به طور ضمنی و تا حدی، مبین تکرار است.

سوم: مضمون‌ها باید از یکدیگر متمایز باشد. (بنگرید به: خنifer، ۱۳۹۶: ۶۱، شیخ زاده ۱۳۹۰: ۱۶۱)

محققان در تحلیل مضمون از ۴ روش بهره برده‌اند (برای اطلاعات بیشتر بنگرید به:

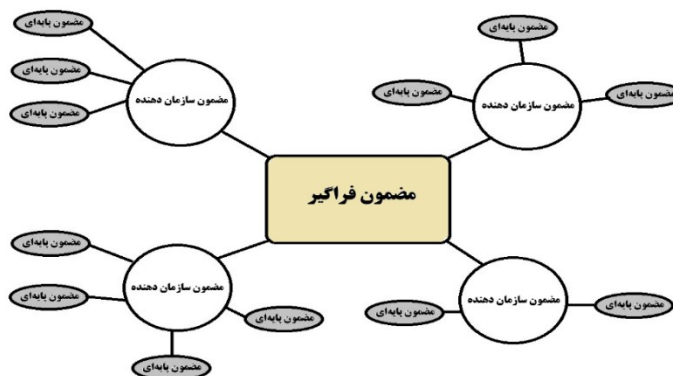
شیخ زاده، ۱۳۹۰: ۱۶۵-۱۷۲) که روش شبکه‌ی مضامین (Network Thematic) یکی از آن‌هاست و در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته است.

این روش توسط «آتراید — استرلینگ» (Attrid-Stirling) توسعه داده شد و آنچه که عرضه می‌کند نقشه‌ای شبیه تارنما به مثابه اصل سازمان دهنده و روش نمایش است. شبکه‌ی مضامین بر اساس روندی مشخص، مضامین پایه (کدها و نکات کلیدی متن)، مضامین سازمان دهنده (مضامین به دست آمده از ترکیب و تلخیص مضامین پایه) و مضامین فراگیر (مضامین عالی در برگیرنده‌ی اصول حاکم بر متن به مثابه کل) را نظام‌مند می‌کند؛ سپس این مضامین به صورت نقشه‌های شبکه‌ی تارنما، رسم و مضامین برجسته هر یک از این سه سطح همراه با روابط میان آن‌ها نشان داده می‌شود. باید به این نکته توجه داشت که یک شبکه‌ی مضمونی ابزار و تصویری برای تفسیر متن است و نتایج حاصل از آن متن را برای محقق و خوانندگان روشن می‌کند. (همان، ۱۷۰)

در تحقیق پیش رو مراحل انجام این روش برای کشف شبکه‌ی مضامین فتوحات در

منابع تاریخی اصحاب حدیث مرحله به مرحله انجام می‌شود. در اجرای این روش ابتدا روشن‌ترین اخبار مربوط به فتوحات گردآوری شده و پس از طی فرایند تحلیل مضمون تلاش می‌کنیم تا به مفاهیم دارای سطح بندی برسیم. منظور از سطح مفاهیم آن است که برخی از مضامین که مهم‌تر هستند در جایگاه مرکزی قرار بگیرند و سایر مضامین نیز پیرامون آنان سازماندهی شوند که در نتیجه توصیفی غنی از مجموعه داده‌ها به دست می‌آید و شبکه مضامین اخبار فتوحات در منابع اصحاب حدیث روشن می‌شود. در این پژوهش بر آنیم تا توصیفی غنی و جامع از کل داده‌ها عرضه کنیم به گونه‌ای که خواننده بتواند مضامین مهم یا برجسته‌ی مجموع این اخبار را بشناسد. همچنین مضامین به روش استقرایی (مبتنی بر داده) شناسایی می‌شوند که به شدت با خود داده‌ها مرتبط هستند (Patton, ۱۹۹۰: p۸۵) و تحلیل نیز بر اساس همین داده‌ها انجام می‌شود. مطلب دیگری که در این پژوهش مورد توجه قرار داشته این است که مضامین در سطح مشهود، با توجه به معانی ظاهری داده‌ها شناخته شده است و در مقام تحلیل به دنبال چیزی فراتر از آنچه در متن وجود دارد نبوده‌ایم. (شیخ زاده ۱۳۹۰: ۱۷۴-۱۷۵)

نمودار شماره ۱ نمونه‌ای از اجزای شبکه مضمونی (Stirling-Attrid, ۲۰۰۱: ۳۸۸)

۳- مضامین مرتبط با فتوحات در آثار تاریخی اصحاب حدیث

۳-۱- استخراج مضامین پایه‌ای از متن

در روش تحلیل مضمونی ابتدا از متن اصلی که در اینجا منابع تاریخی اصحاب حدیث است مضمون‌های پایه‌ای استخراج و در قالب کدهایی سازماندهی می‌شود. هر یک از اخبار مربوط به فتوحات دارای مضمونی است که با خواندن آن به ذهن متبادر می‌شود و به آن

مضمون پایه‌ای گویند. در این قسمت ما برای هر مضمون پایه‌ای یک خبر را از میان اخبار مربوط به این مضمون به عنوان نمونه انتخاب کرده و در جدول شماره ۱ می‌آوریم.

جدول شماره ۱ استخراج مضامین پایه‌ای از منابع منتخب اصحاب حدیث

ردیف	نمونه عبارت	نمونه منابع	مضامین پایه‌ای
۱	«[سال ۸۹] فکتب الیه الحجاج: ان ارجع الی مراعتک فتن الی الله مما کان منک، و آنها من مکان کذا. و کذا.» [طبری، ج ۶ ص ۴۴۰]	خلیفه، ص ۱۹۳ طبری، ج ۶ ص ۴۴۴	مدیریت والیان بر فتوح مناطق خود
۲	«[سال ۹۱] فیها عزل الولید بن عبد الملک محمد بن مروان عن الجزیره و أرمینیه و أذربیحان، و ولاها مسلمة بن عبد الملک.» [خلیفه، ص ۱۹۳]	فسوی، ج ۱، ص ۶۰۶- طبری، ج ۷، ص ۱۲۶	رهبری و نظارت خلیفه بر فتوح
۳	«[سال ۱۱۲] فکتب الی الجنید: قد وجهت إلیک عشرین ألفاً مدداً، عشره آلاف من اهل البصره علیهم عمرو بن مسلم، و من اهل الکوفه عشره آلاف علیهم عبد الرحمن ابن نعیم، و من السلاح ثلاثین الف رمح و مثلها ترسه، فافرض فلا غایه لک فی الفریضه لخمسه عشر ألفاً.» [طبری، ج ۷، ص ۷۹-۸۰]	ابن جوزی، ج ۶ ص ۲۱۲ طبری، ج ۶ ص ۵۰۴	تامین نیرو و تجهیزات توسط حکومت
۴	«[سال ۹۵] و آتاه کتاب الولید: قد عرف امیر المؤمنین بلاءک و جدک فی جهاد أعداء المسلمین، و امیر المؤمنین رافعک و صانع بک کالذی یجب لک، فالتمم مغازیک و انتظر ثواب ربک، و لا تغب عن امیر المؤمنین کتبک: حتی کأنی انظر الی بلادک و النفر الذی أنت به.» [طبری، ج ۶ ص ۴۹۲-۴۹۳]	خلیفه، ص ۱۹۳ ابن جوزی، ج ۵، ص ۳۴۵	توجه به سرداران موفق و تقدیر از آنان
۵	«[سال ۸۱] لعمرك یا بن أم عبد الرحمن، انک حیث تکف عن ذلک العدو یجندی و حدی لسخی النفس عمن اصیب من المسلمین انی لم اعدد رأیک الذی زعمت انک رایته رای مکیده، و لکنی رایت انه لم یحملک علیه الا ضعفک، و التیاث رأیک.» [طبری، ج ۶ ص ۳۳۴-۳۳۵]	فسوی، ج ۱، ص ۶۰۶- طبری، ج ۶ ص ۳۳۳	بازخواست سرداران و ماموران ناموفق
۶	«[سال ۹۳] فاتاه [محمد بن قاسم] کتاب الحجاج: انت امیر ما افتتحت.» [خلیفه، ص ۱۹۳]	طبری، ج ۶ ص ۴۴۴ ابن جوزی، ج ۶ ص ۲۷۱	تشویق مادی لشکریان برای فتوح
۷	«[سال ۵۳] و کان معاویه یدر لهم الأرزاق و العطاء، و کان العدو قد خافهم.» [طبری، ج ۵، ص ۲۸۸]	ابن جوزی، ج ۵، ص ۲۲۹ طبری، ج ۶ ص ۳۲۷	رسیدگی مادی به سربازان
۸	«[سال ۴۹] و قد کان یزید أول من غزی مدینة قسطنطینیة فی سنة تسع و أربعین فی قول یعقوب بن سفیان.» [فسوی، البدایه و النهایه، ج ۸، ص ۲۲۸]	خلیفه، ص ۱۷۳ ابن جوزی، ج ۶ ص ۲۲۴	حضور بزرگان خاندان اموی
۹	«[سال ۹۰] فقالت الأزد: اجعلونا علی حده ... فمشی قتیبه الی بنی تمیم، فقال: یا بنی تمیم، انکم أنتم بمنزله الحطمیة، فیوم کأیامکم، ابی لکم الفداء.» [طبری، ج ۶ ص ۴۴۳]	طبری، ج ۷، ص ۷۴-۷۳ طبری، ج ۷، ص ۱۲۲	بیان نقش قبایل در فتوح
۱۰	«[سال ۹۸] فاقام علیها [دهستان و جرجان]، و حاصر أهلها، معه اهل الکوفه و اهل البصره و اهل الشام و وجوه اهل خراسان و الری، و هو فی مائه الف مقاتل سوی الموالی و الممالیک و المتطوعین.» [طبری، ج ۶ ص ۵۳۲]	فسوی [تاریخ مدینه دمشق]، ج ۱۱، ص ۲۹۸ ابن جوزی، ج ۶ ص ۲۰۳	حضور نیروها از شهرهای مختلف

۱۱	«[سال ۴۹]و فیها: غزا یزید بن معاویه أرض الروم حتی بلغ القسطنطینیة و معه ابن عباس، و ابن عمر، و ابن الزبیر، و أبو ایوب الأنصاری.» [ابن جوزی، ج ۵، ص ۲۲۴]	فسوی، ج ۲، ص ۴۷۸ طبری، ج ۶، ص ۵۳۰	حضور صحابه و افراد سرشناس در فتوح
۱۲	«[سال ۶۱] فکان المسلمون یطلبون الی امرائهم فی غزو تلك المدینه فیأیون علیهم.» [طبری، ج ۵، ص ۴۷۳]	ابن جوزی، ج ۵، ص ۳۴۷ طبری، ج ۶، ص ۳۲۳-۳۲۴	درخواست مسلمانان برای فتح
۱۳	«[سال ۶۱]قال: و خرج سلم و اخرج معه أم محمد ابنه عبد الله بن عثمان بن ابی العاص الثقفی، و هی أول امراه من العرب قطع بها النهر [طبری، ج ۵، ص ۴۷۳]	ابن جوزی، ج ۵، ص ۳۴۵ طبری، ج ۵، ص ۴۷۴-۴۷۵	حضور زنان در فتوح
۱۴	«[سال ۱۱۹] ثم استقبل القبله و نادى فی الناس: ادعوا الله، و اطال فی الدعاء، و دعا بالنصر، و امن الناس علی دعائه.» [طبری، ج ۷، ص ۱۲۰]	طبری، ج ۵، ص ۲۴۰ ابن جوزی، ج ۶، ص ۲۷۹	دعای مسلمانان برای موفقیت
۱۵	«[سال ۸۸] فنادی العباس: یا اهل القرآن! فاقبلوا جمیعاً، فهزم الله العدو حتی دخلوا طوانه.» [طبری، ج ۶، ص ۴۳۴]	خلیفه، ص ۱۲۶ ابن جوزی، ج ۷، ص ۱۳۵	انتساب شکست و ناکامی دشمن به خدا
۱۶	«[سال ۸۴]و فیها غزا موسى بن نصیر شکوما من أرض إفريقية فنزل علی أوریه فقاتلوه، ثم فتح الله.» [خلیفه، ص ۱۸۳]	فسوی، ج ۲، ص ۹۵ طبری، ج ۶، ص ۴۶۹	انتساب پیروزی مسلمانان به خدا
۱۷	«[سال ۱۱۹]و صلی بالناس رکعتین طولهما.» [طبری، ج ۷، ص ۱۲۰]	فسوی، ج ۲، ص ۳۷۷ ابن جوزی، ج ۵، ص ۲۴۳	عبادات لشکریان
۱۸	«و قال للناس [سال ۵۰]: اعدوا علی غنائمکم، ففدا الناس، و قد عزل الخمس، فقسم بینهم تلك الغنائم» [طبری، ج ۵، ص ۲۵۲]	ابن جوزی، ج ۵، ص ۲۲۹-۲۳۰ طبری، ج ۷، ص ۱۹۲	توجه به قوانین اسلام
۱۹	«کان فتح طوانه [سال ۸۸] ... فقال العباس لابن محیریز: ابن اهل القرآن الذین یریدون الجنة؟ فقال ابن محیریز: نادهم یأتوک، فنادی العباس: یا اهل القرآن! فاقبلوا جمیعاً، فهزم الله العدو حتی دخلوا طوانه.» [طبری، ج ۶، ص ۴۳۴]	فسوی، ج ۲، ص ۵۱۸ خلیفه، ص ۱۳۰	استفاده از ارزش های دینی برای تشویق لشکر
۲۰	«[سال ۱۱۰] اللهم انی کنت ضیف ابن بسطام البارحه، فاجعلنی ضیفک اللیله.» [طبری، ج ۷، ص ۵۹]	خلیفه، ص ۲۱۱-۲۱۲ ابن جوزی، ج ۶، ص ۲۰۳-۲۰۴	ارزشمندی شهادت و شهادت طلبی
۲۱	«مشی قتیبه [سال ۷۸] ... و استعمل علیهم رجلا من بنی قتیبه.» [طبری، ج ۶، ص ۴۳۱]	خلیفه، ص ۱۸۳ ابن جوزی، ج ۷، ص ۲۸	تعیین عامل برای مناطق مفتوح
۲۲	«[سال ۹۳] و قال: لا تدعن مشرکا یدخل بابا من أبواب سمرقند الا مختوم الید، و ان جفت الطینة قبل ان یرج فاقته، و ان وجدت معه حدیده، سکینا فما سواه فاقته.» [طبری، ج ۶، ص ۴۸۰]	ابن جوزی، ج ۶، ص ۳۰۳ ابن جوزی، ج ۷، ص ۸۹	تعیین شروط برای دشمن پس از غلبه

۱۵۰ مطالعات تاریخی جهان اسلام

سال دهم، شماره ۲۲، تابستان ۱۴۰۱

۲۳	«[سال ۵۰] قال: قدما مع عقبه بن نافع، و هو أول الناس اختطها و أقطعها للناس مساكن و دورا، و بنى مسجدها» [طبری، ج ۵، ص ۲۴۰]	ابن جوزی، ج ۷، ص ۱۱۸ طبری، ج ۶، ص ۵۴۳	انجام کارهای عمرانی در مناطق مفتوح
۲۴	«[سال ۸۰] قبلیغ ذلک رتبیل، فکتب الی عبد الرحمن بن محمد یعتذر الیه من مصاب المسلمین و یخبره انه کان لذلک کارها، و انهم الجنوة الی قتالهم، و یسأله الصلح و یعرض علیه ان یقبل منه الخراج.» [طبری، ج ۶، ص ۳۲۸]	خلیفه، ص ۱۹۰ طبری، ج ۶، ص ۴۴۵	تلاش غیر مسلمانان برای صلح
۲۵	«[سال ۸۷] فرج قتیبه، فسأله الصلح فأبی.» [خلیفه، ص ۱۹۰]	خلیفه، ص ۲۰۱ ابن جوزی، ج ۶، ص ۲۷۹	رد درخواست صلح غیر مسلمانان در شرایط نامناسب
۲۶	«[سال ۷۰] فصالح عبد الملك ملك الروم على أن يؤدي إليه في كل جمعة ألف دينار خوفا منه على المسلمين.» [ابن جوزی، ج ۶، ص ۱۰۱]	طبری، ج ۶، ص ۳۲۳ طبری، ج ۶، ص ۵۳۹-۵۴۰	تلاش مسلمانان برای صلح
۲۷	«[سال ۹۳] ثم أتى قتيبة الصغد فصالحوه على ألفي ألف و مائتي ألف كل عام، و أن يبنى له فيها مسجد، و يضع فيه منبرا فيخطب عليه، ففعلوا.» [ابن جوزی، ج ۶، ص ۳۰۸-۳۰۹]	خلیفه، ص ۱۳۴ طبری، ج ۷، ص ۱۹۲	پذیرش صلح در شرایط مناسب
۲۸	«[سال ۴۸] غزوه مالک بن هبيرة الشكري البحر، و غزوه عقبه بن عامر الجهني بأهل مصر البحر.» [المنتظم، ج ۵، ص ۲۲۳]	خلیفه، ص ۲۲۴- ۲۲۵ فسوی [الاصابه، ج ۲، ص ۵۰۳]	نبرد دریایی
۲۹	«[سال ۸۸] فيها غزا محمد بن مروان أرمينية فصاف و شتى.» [خلیفه، ص ۱۹۱]	ابن جوزی، ج ۵، ص ۲۲۴ طبری، ج ۵، ص ۱۸۲	زمان بندی مشخص برای لشکرکشی
۳۰	«[سال ۶۴] فقدم سلم بن زياد بكتاب يزيد بن معاوية الى عبيد الله بن زياد بنخبة الفی رجل ینتخبهم- و قال غیره: بل نخبة سته آلاف.» [طبری، ج ۵، ص ۴۷۲]	طبری، ج ۶، ص ۴۷۳ طبری، ج ۶، ص ۶۰۹	گزینش نیروها
۳۱	«[سال ۱۱۳] و من ذلک: أن مسلمة بن عبد الملك فرق الجيوش فی بلاد خاقان، ففتحت مدائن و حصون علی یدیه.» [ابن جوزی، ج ۷، ص ۱۵۷]	طبری، ج ۶، ص ۴۳۹ ابن جوزی، ج ۶، ص ۲۹۵	توانمندی مسلمانان در تقسیم نیروها
۳۲	«[سال ۹۸] فکان معه الفعلة یقطعون الشجر، و یصلحون الطرق، حتی انتهوا الیه.» [طبری، ج ۶، ص ۵۳۴]	خلیفه، ص ۲۲۰ طبری، ج ۶، ص ۵۰۰	توانمندی در هموار کردن مسیرها و کنترل بر آنها
۳۳	«[سال ۱۱۱] خاقان علی تل خلفه اجمه، فخرج عاصم بن عمیر السمرقندی و اصل بن عمرو القیسی فی شاکریه، فاستدارا حتی صارا من وراء ذلک الماء، فضماموا خشبا و قصبا و ما قدروا علیه، حتی اتخذوا رصفا، فعبروا علیه فلم یشرع خاقان الا بالتکبیر.» [طبری، ج ۷، ص ۶۸]	ابن جوزی، ج ۶، ص ۲۱۲ طبری، ج ۶، ص ۴۷۲	توانمندی مسلمانان در حرکت نیروها
۳۴	«[سال ۱۰۲] قال لهم: اجمعوا دوابکم و قودوها، فإذا دنوتم من القوم فارکبوها، و شدوا شده صادق و کبروا، و لیکن شعارکم: یا محمد، و لا تتبعوا مولیا، و علیکم بالدواب فاعقروها، فان الدواب إذا عقرت کانت أشد علیهم منکم.» [طبری، ج ۶، ص ۶۰۹]	ابن جوزی، ج ۷، ص ۱۵۳- ۱۵۴ طبری، ج ۷، ص ۸۱-۸۲	توانمندی مسلمانان در طراحی نقشه جنگی

۴۸	«[سال ۹۸] و قتل مقاتلهم و صلیبهم علی الشجر عن یمین الطریق و یساره.» [ابن جوزی، ج ۷، ص ۲۸]	طبری، ج ۶، ص ۴۶۲ طبری، ج ۷، ص ۱۷۴	تهدید و ارباب دشمن
۴۹	«[سال ۹۱] و أخذ قتیبه القلعه عنوه، فقتل المقاتله و سبی الذریه.» [طبری، ج ۶، ص ۴۶۲]	خلیفه، ج ۲۰۱ ابن جوزی، ج ۷، ص ۲۱۵	مجازات خائن و پیمان شکنان
۵۰	«[سال ۹۰] و فیها: قتل محمد بن القاسم الثقفی ملک السند.» [ابن جوزی، ج ۶، ص ۲۹۴]	طبری، ج ۵، ص ۱۷۲ خلیفه، ص ۱۹۵	کشتن بزرگان و فرماندهان دشمن
۵۱	«[سال ۹۸] و قال بعضهم: قتل یزید من اهل جرجان اربعین ألفا.» [طبری، ج ۶، ص ۵۴۳]	خلیفه، ص ۱۸۳ ابن جوزی، ج ۷، ص ۱۵۳	کشتار نیروهای دشمن
۵۲	«[سال ۶۰] غزوه مالک بن عبید الله سوریه، و دخول جناده بن أبی أمیه رودس، و هدمه مدینتها.» [ابن جوزی، ج ۵، ص ۳۳۰]	طبری، ج ۶، ص ۳۲۲ ابن جوزی، ج ۷، ص ۲۱۵	خسارت زدن به اموال دشمن
۵۳	«[سال ۹۲] فیها: غزا طارق بن زیاد الأندلس فی اثنی عشر ألفا ففتحها.» [ابن جوزی، ج ۶، ص ۳۰۳]	طبری، ج ۷، ص ۸۸ خلیفه، ص ۱۲۵	تصرف سرزمین‌های دشمن
۵۴	«[سال ۱۰۹] و فیها غزا معاویه بن هشام أرض الروم، و افتتح حصنا یقال له: الغطاسین.» [خلیفه، ص ۲۱۹]	طبری، ج ۶، ص ۴۲۹ ابن جوزی، ج ۷، ص ۱۹	فتح قلعه‌های دشمن
۵۵	«[سال ۱۲۱] و فی هذه السنه غزا نصر بن سیار ما وراء النهر مرتین و ... فسبی بها ثلاثین ألف رأس، و صالح ملکها.» [ابن جوزی، ج ۷، ص ۲۱۴]	طبری، ج ۵، ص ۲۲۹ خلیفه، ص ۱۸۳	گرفتن اسیر
۵۶	«[سال ۹۲] و فیها وجه موسی بن نصیر مولاه طارقا فأتی طنجه و هی علی ساحل البحر و عبر إلى الأندلس، فلقیه ملکها فقتل و سبی و أسر، فقتل الأساری.» [خلیفه، ص ۱۹۳]	طبری، ج ۶، ص ۴۷۰ ابن جوزی، ج ۷، ص ۲۷	اعدام و قتل اسیران
۵۷	«[سال ۸۷] فرجع قتیبه [و قاتلهم ... و أصاب فی المدینه من الأموال و أوانی الذهب و الفضة ما لا یحصی.» [ابن جوزی، ج ۶، ص ۲۷۹]	خلیفه، ص ۱۷۵ طبری، ج ۵، ص ۴۷۳	به دست آوردن غنائم
۵۸	«[سال ۸۵] کتب الی المفضل بولایته علی خراسان سنه خمس و ثمانین، فولیها تسعه اشهر، فغزا باذغیس ففتحها و أصاب مغنما، فقسمه بین الناس، فأصاب کل رجل منهم ثمانمائه درهم، ثم غزا اخرون و شومان، فظفر و غنم، و قسم ما أصاب بین الناس.» [طبری، ج ۶، ص ۳۹۷]	ابن جوزی، ج ۶، ص ۲۶۱ خلیفه، ص ۱۹۶	بهره مندی از غنائم
۵۹	«کتب الحجاج [سال ۸۵] الی یزید ان اغز خوارزم، فکتب الیه: ایها الأمير، انها قلیله السلب، شدیدة الکلب فکتب الیه الحجاج: استخلف و اقدم، فکتب الیه: انی ارید ان اغزو خوارزم فکتب الیه: لا تغرها فإنها کما وصفت، فغزا و لم یطعه.» [طبری، ج ۶، ص ۳۹۶]	فسوی [تاریخ مدینه دمشق]، ج ۱، ص ۳۲- ابن جوزی، ج ۵، ص ۲۲۹	اختلاف میان مسلمانان
۶۰	«[ذیل اخبار سال ۹۸] ثم غزا مصقله خراسان ایام معاویه فی عشره آلاف، فاصیب و جنده بالرویان، و هی متاخمه طبرستان فهلکوا فی واد من أودیتها، أخذ العدو علیهم بمضایقه، فقتلوا جمیعا.» [طبری، ج ۶، ص ۵۳۵-۵۳۶]	ابن خیاط، ص ۲۲۶ ابن جوزی، ج ۵، ص ۲۲۸-۲۲۹	جغرافیای نامناسب مناطق فتح

۶۱	«[سال ۷۸] قال ابن الكلبي: و فيها غزوه محرز بن أبي محرز أرض الروم ... فلما قفل أصحابهم مطر شديد من وراء درب الحدث، فأصيب فيه ناس كثير.» [خليفة، ص ۱۷۴]	فسوی [تاریخ مدینه دمشق]، ج ۱۰، ص ۲۶۹ طبری، ج ۶، ص ۳۹۶	شرایط نا مساعد جوی
۶۲	«[سال ۸۰] و فيها أصاب أهل الشام طاعون شديد، فلم يكن لهم ذلك العام غزو.» [خليفة، ص ۱۷۶]	طبری، ج ۶، ص ۴۹۲ ابن جوزی، ج ۶، ص ۲۰۳	توقف فتوح به علت مشکلات داخلی جهان اسلام
۶۳	«[سال ۹۸] قال ابوالحسن: غدر اهل جرجان بمن خلف يزيد عليهم من المسلمين، فقتلوههم.» [خليفة، ص ۲۰۱]	طبری، ج ۶، ص ۴۴۵ ابن جوزی، ج ۷، ص ۲۷	پیمان شکنی دشمن
۶۴	«[سال ۷۹] يخلون لهم عن أرض بعد أرض، حتى أمعنوا في بلادهم و دنوا من مدینتهم، و كانوا منها ثمانیه عشر فرسخا، فأخذوا على المسلمين العقاب و الشهاب، و خلوهم و الرساتيق، فسقط في أیدی المسلمين.» [طبری، ج ۶، ص ۳۲۲-۳۲۳]	خليفة، ص ۲۱۸ ابن جوزی، ج ۷، ص ۱۹۲	مهارت‌های نظامی دشمن
۶۵	«[سال ۷۹] و فيها [در سال طاعون]: أصابت الروم أهل أنطاکیه.» [ابن جوزی، ج ۶، ص ۲۰۳]	طبری، ج ۶، ص ۵۳۱ طبری، ج ۷، ص ۵۸	فرصت طلبی دشمن
۶۶	«[سال ۹۸] فيها غزا يزيد بن المهلب طبرستان ... فاستعان الأصهبذ بأهل الجبال و الدیلم.» [خليفة، ص ۲۰۱]	طبری، ج ۶، ص ۴۷۳ ابن جوزی، ج ۷، ص ۱۹۲	تلاش دشمن برای اتحاد
۶۷	«[سال ۱۰۵] و فيها زحف جابان فی جمع كثير من الترك نحو أرمینیه، و زحف الجراح بن عبد الله الحکمی فالتقوا بموضع یقال له: الزم بین الكر و الرس، فی شهر رمضان، فاقتتلوا أياما، ثم هزم الله المشركين.» [خليفة، ص ۲۱۳]	طبری، ج ۶، ص ۴۳۶ ابن جوزی، ج ۷، ص ۴۵	هجوم دشمن به مسلمانان
۶۸	«[سال ۱۱۱] فجمعت الخزر جموعا کثیره مع ابن خاقان فدخلوا أرمینیه، و سار ابن خاقان فحاصر أهل أردبیل.» [خليفة، ص ۲۲۰]	طبری، ج ۶، ص ۶۰۸ ابن جوزی، ج ۶، ص ۲۷۹	محاصره مسلمانان
۶۹	«[سال ۴۷] و فيها غزا عبد الله بن سوار العبدی القیقان، فجمع له الترك، فقتل عبد الله بن سوار و عامه ذلك الجیش، و غلب المشركون على بلاد القیقان.» [خليفة، ص ۱۲۷]	طبری، ج ۷، ص ۷۰ ابن جوزی، ج ۵، ص ۲۷۸	شکست و ناکامی مسلمانان
۷۰	«[فقتل] هانی شریح [سال ۷۹] حتى قتل فی ناس من اصحابه، و نجا من نجا، فخرجوا من بلاد رتبیل.» [طبری، ج ۶، ص ۳۲۳]	خليفة، ص ۱۲۷ طبری، ج ۶، ص ۵۳۵	عقب نشینی مسلمانان
۷۱	«[سال ۹۸] قد اجمعوا على قتلهم، فقتلوا جميعا فی ليله، فأصبح عبد الله بن المعمر مقتولا و اربعة آلاف من المسلمين لم یبق منهم احد [طبری، ج ۶، ص ۵۴۰]	طبری، ج ۶، ص ۳۲۳ خليفة، ص ۱۳۹	کشتار [شهادت] سربازان مسلمان
۷۲	«[سال ۴۷] و فيها غزا عبد الله بن سوار العبدی القیقان، فجمع له الترك، فقتل عبد الله بن سوار.» [خليفة، ص ۱۲۷]	خليفة، ص ۲۱۸ ابن جوزی، ج ۶، ص ۱۰	شهادت والی یا فرماندهان
۷۳	«[سال ۹۵] فيها قتل الوضاحی بأرض الروم و نحو من الف رجل معه.» [طبری، ج ۶، ص ۴۹۳]	خليفة، ص ۲۲۲ خليفة، ص ۱۲۹	شهادت افراد سرشناس
۷۴	«[سال ۱۱۲] غلبت الخزر على أذربيجان و ... و سبوا الذریه.» [خليفة، ص ۲۲۱]	طبری، ج ۶، ص ۴۴۲ خليفة، ص ۲۲۴-۲۲۵	اسارت مسلمانان

۳-۲- تبدیل مضامین پایه‌ای

پس از دست یافتن به مضامین پایه‌ای که در جدول شماره ۱ قابل مشاهده است، باید مضامین سازمان دهنده و سپس مضامین فراگیر را با توجه به مضامین پایه‌ای به دست آورد.

در این مرحله از تحلیل مضمونی باید تلاش کرد تا با سازماندهی مجدد مضامین پایه‌ای و ترکیب و تلخیص آن‌ها با یکدیگر، مضامین انتزاعی‌تری را به دست آورد (Attrid-Stirling, ۲۰۰۱: p۳۸۸) تا به وسیله‌ی آن به مضمون‌های مهم‌تر و فراگیرتر برسیم.

جدول شماره ۲ استخراج مضامین سازمان دهنده و مضامین فراگیر از مضامین پایه‌ای

ردیف	مضامین پایه‌ای	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
۱	مدیریت والیان بر فتوح مناطق خود	مدیریت فتوحات توسط خلافت اموی	اسلامی بودن فتوحات
۲	رهبری و نظارت خلیفه بر فتوح		
۳	تامین نیرو و تجهیزات توسط حکومت		
۴	توجه به سرداران موفق و تقدیر از آنان		
۵	بازخواست سرداران و ماموران ناموفق		
۶	تشویق مادی لشکریان برای فتوح		
۷	رسیدگی مادی به سربازان		
۸	حضور بزرگان خاندان اموی		
۹	بیان نقش قبایل در فتوح	تمایل اقشار مختلف مسلمانان به فتوحات و شرکت در آن	
۱۰	حضور نیروها از شهرهای مختلف		
۱۱	حضور صحابه و افراد سرشناس در فتوح		
۱۲	درخواست مسلمانان برای فتح		
۱۳	حضور زنان در فتوح	رویکرد و رفتار دینی لشکریان مسلمان در فتوحات	
۱۴	دعای مسلمانان برای موفقیت		
۱۵	انتساب شکست و ناکامی دشمن به خدا		
۱۶	انتساب پیروزی مسلمانان به خدا		
۱۷	عبادت لشکریان		
۱۸	توجه به قوانین اسلام		
۱۹	استفاده از ارزش‌های دینی برای تشویق لشکر		
۲۰	ارزشمندی شهادت و شهادت طلبی		
۲۱	تلاش برای دفاع از مناطق فتح شده	تلاش مسلمانان برای تثبیت شرایط خود	
۲۲	رد درخواست صلح غیر مسلمانان در شرایط نامناسب		
۲۳	تلاش مسلمانان برای صلح		
۲۴	پذیرش صلح در شرایط مناسب	اعمال حاکمیت مسلمانان بر مناطق مفتوح	
۲۵	تعیین عامل برای مناطق مفتوح		
۲۶	تعیین شروط برای دشمن پس از غلبه		
۲۷	انجام کارهای عمرانی در مناطق مفتوح		

		گرفتن اسیر	۲۸
	استفاده مسلمانان از منافع مادی فتوح	به دست آوردن غنائم	۲۹
		بهره مندی از غنائم	۳۰
		زمان بندی مشخص برای لشکرکشی	۳۱
		گزینش نیروها	۳۲
	مهارت مسلمانان در سازماندهی و حرکت نیروها	توانمندی مسلمانان در حرکت نیروها	۳۳
		توانمندی در هموار کردن مسیرها و کنترل بر آن‌ها	۳۴
		استفاده از ظرفیت غیر مسلمانان برای فتح	۳۵
قدرت نظامی مسلمانان		نبرد دریایی	۳۶
	مهارت مسلمانان در طراحی نقشه و استفاده از ابزارهای جنگی	توانمندی مسلمانان در طراحی نقشه جنگی	۳۷
		استفاده از منجنیق و فله در حمله به قلعه‌ها	۳۸
		توانمندی مسلمانان در تقسیم نیروها	۳۹
		اختلاف میان مسلمانان	۴۰
		جغرافیای نامناسب مناطق فتح	۴۱
	شرایط سخت مسلمانان در فتوحات	شرایط نا مساعد جوی	۴۲
		توقف فتوح به علت مشکلات داخلی جهان اسلام	۴۳
		عاملیت سرداران در فتوح	۴۴
	محوریت نقش سرداران	ثبت پیروزی با نام سرداران	۴۵
		صفات نیک سرداران	۴۶
		پیروزی بر دشمن در میدان جنگ	۴۷
		پیشروی در سرزمین دشمن	۴۸
	برتری مسلمانان در میدان نبرد	شکست دشمن در میدان جنگ	۴۹
		تصرف سرزمین‌های دشمن	۵۰
		فتح قلعه‌های دشمن	۵۱
		دفع هجوم دشمن	۵۲
برتری نظامی مسلمانان بر دشمن		مجازات خائنان و پیمان شکنان	۵۳
		کشتن بزرگان و فرماندهان دشمن	۵۴
	وارد کردن تلفات و خسارت بر دشمن	کشتار نیروهای دشمن	۵۵
		خسارت زدن به اموال دشمن	۵۶

		اعدام و قتل اسیران	۵۷
		ترس دشمن از نبرد با مسلمانان	۵۸
		تسلیم دشمن	۵۹
	ترس دشمن از مسلمانان	تهدید و ارباب دشمن	۶۰
		فرار دشمن	۶۱
		تلاش غیر مسلمانان برای صلح	۶۲
		پیمان شکنی دشمن	۶۳
	تدارک دشمن برای نبرد با مسلمانان	فرصت طلبی دشمن	۶۴
		تلاش دشمن برای اتحاد	۶۵
		مهارت‌های نظامی دشمن	۶۶
		هجوم دشمن به مسلمانان	۶۷
	توانمندی دشمن در نبرد با مسلمانان	محاصره مسلمانان	۶۸
		شکست و ناکامی مسلمانان	۶۹
		عقب نشینی مسلمانان	۷۰
		کشتار [شهادت] سربازان مسلمان	۷۱
	تلفات و اسارت مسلمانان	شهادت والی یا فرماندهان	۷۲
		شهادت افراد سرشناس	۷۳
		اسارت مسلمانان	۷۴
قدرت دشمن در مقابل مسلمانان			

۳-۳- کشف و توصیف شبکه‌ی مضامین

با بررسی و تحلیل مضامین مرتبط با فتوحات به ۵ مضمون فراگیر می‌رسیم که در ادامه توضیح داده می‌شود.

۳-۳-۱- اسلامی بودن فتوحات

اولین مضمون فراگیری که از کاوش در میان اخبار فتوحات در منابع منتخب اصحاب حدیث به دست آمد اسلامی بودن فتوحات است که خود حاصل سه مضمون سازمان دهنده‌ی مدیریت فتوحات توسط خلافت اموی، تمایل اقشار مختلف مسلمانان به فتوحات و شرکت در آن، رویکرد و رفتار دینی لشکریان مسلمان در فتوحات است.

مدیریت فتوحات توسط خلافت اموی: اخبار اصحاب حدیث در این زمینه نشان می‌دهد که فتوحات تحت رهبری و نظارت شخص خلیفه است و اعضای صاحب نام خاندان اموی نیز در آن حضور مستمر دارند. والیان برگزیده‌ی خلیفه نیز در هر منطقه مدیریت فتوحات را بر عهده دارند. علاوه بر این موارد تامین نیرو و تجهیزات توسط حکومت صورت می‌گیرد و

لشکریان را از لحاظ مادی مورد تشویق قرار داده و به سربازان رسیدگی می‌کند و به تقدیر از سرداران موفق و بازخواست سرداران و ماموران ناموفق می‌پردازد که بیان‌کننده‌ی مدیریت فتوحات توسط خلافت اموی است.

تمایل اقشار مختلف مسلمانان به فتوحات و شرکت در آن: در منابع مورد بررسی مشخص شد که اصحاب حدیث اخباری را در آثار خود گرد آورده‌اند که نشان‌دهنده‌ی درخواست مسلمانان از حکومت برای انجام فتوحات، نقش قبایل در فتوحات، حضور نیروها از شهرهای مختلف برای فتوحات، حضور صحابه و افراد سرشناس و حضور زنان است که بیان‌گر تمایل اقشار مختلف مسلمانان به فتوحات و شرکت در آن است.

رویکرد و رفتار دینی لشکریان مسلمان در فتوحات: ثبت اخبار دعای مسلمانان برای موفقیت لشکر اسلام، اخبار عبادات لشکریان در حین فتوحات، استفاده از ارزش‌های دینی برای تشویق لشکر، توجه به قوانین اسلام، ارزشمندی شهادت و شهادت‌طلبی میان مسلمانان و توجه به قوانین اسلام توسط لشکریان، انتساب شکست و ناکامی دشمن به خداوند و انتساب پیروزی مسلمانان به خدا در آثار اصحاب حدیث نشان‌دهنده بیان رویکرد و رفتار دینی لشکریان مسلمان در فتوحات توسط اصحاب حدیث است.

۳-۲- حکومت مسلمانان بر مناطق مفتوح و بهره‌مندی از منافع آن

مضمون دیگری که از تحلیل مضامین اخبار فتوحات اصحاب حدیث به دست آمد که حاصل سه مضمون سازمان‌دهنده‌ی تلاش مسلمانان برای تثبیت شرایط خود، اعمال حاکمیت مسلمانان بر مناطق مفتوح، استفاده مسلمانان از منافع مادی فتوح است.

تلاش مسلمانان برای تثبیت شرایط خود: مسلمانان پس از تسلط بر هر منطقه در تلاش بودند تا از دست آورده‌های خود دفاع کنند و همچنان که برای تثبیت موقعیت خود در آن منطقه برای صلح تلاش می‌کردند اما درخواست صلح در شرایط نامناسب را نمی‌پذیرفتند و تنها در شرایط مطلوب و مورد نظر، خود حاضر به مصالحه با دشمن می‌شدند.

اعمال حاکمیت مسلمانان بر مناطق مفتوح: مسلمانان همچنین پس از تصرف مناطق مورد نظر و تثبیت موقعیت خود در آن؛ عامل یا کارگزاری برای آن منطقه تعیین می‌کردند و ضمن تعیین شرایط مد نظر خود برای ساکنان سرزمین مغلوب به انجام کارهای عمرانی مبادرت می‌کردند.

استفاده مسلمانان از منافع مادی فتوح: مسلمانان در انجام فتوحات به منافع مادی آن نیز

توجه داشتند که منابع اصحاب حدیث در قالب گرفتن اسیر و به دست آوردن اموال نشان داده شده که گاهی در اثر نبرد به دست می آمد و گاهی در قالب فدیة از طرف مقابل گرفته می شد. و میان مسلمانان تقسیم می شد.

۳-۳-۳- قدرت نظامی مسلمانان

مضمون دیگری که در این پژوهش به دست آمد قدرت نظامی مسلمانان بود که از سه مضمون سازمان دهنده‌ی مهارت مسلمانان در سازماندهی و حرکت نیروها، مهارت مسلمانان در طراحی نقشه و استفاده از ابزارهای جنگی، شرایط سخت مسلمانان در فتوحات نمایان شد که ناظر به مهارت نیروی نظامی مسلمانان است.

مهارت مسلمانان در سازماندهی و حرکت نیروها: منابع اصحاب حدیث نشان می دهد که مسلمانان در سازماندهی نیروها، افراد مورد نظر خود را مطابق نظر والیان و سرداران مورد گزینش قرار می داند تا افراد را بر اساس توانایی و نیاز برای نبردها انتخاب شوند و همچنین از ظرفیت غیر مسلمانان در این مورد نیز غافل نبودند و در صورت امکان از آن بهره می گرفتند. مسلمانان همچنین نبردهای خود را در زمانهای مخصوص تدارک می دیدند و از توانایی هموار کردن مسیرها و تحت کنترل در آوردن آنها برای حرکت به سمت دشمن برخوردار بودند. مهارت مسلمانان در طراحی نقشه و استفاده از ابزارهای جنگی: اخبار مورد بررسی از اصحاب حدیث در این تحقیق نشان داد که مسلمانان از مهارت طراحی نقشه‌های جنگی در خشکی و دریا برخوردار بودند و در لشکرکشی‌های خود می توانستند نیروهای خود را با توجه شرایط منطقه و نیاز خود تقسیم کنند. مسلمانان همچنین توانایی استفاده از ابزارهای جنگی مانند منجنیق و تکنیک‌هایی مانند نقب زدن توسط فله‌گان برای حمله به قلعه‌های دشمن را داشتند.

شرایط سخت مسلمانان در فتوحات: مضمون سازمان دهنده‌ی دیگری که در کنار دیگر مضامین یاد شده قدرت نظامی مسلمانان را هویدا می سازد شرایط سخت مسلمانان در فتوحات است. مجموع اخبار مورد بررسی در این مورد نشان می دهد که مهارت‌های مورد اشاره در مضامین سازماندن دهنده گذشته، همگی در شرایط مطلوب ظهور نداشته بلکه مسلمانان در مسیر انجام فتوحات با مشکلات متعددی مانند اختلاف میان نیروهای خودی، جغرافیای نامناسب منطقه، شرایط نامناسب جوی و مشکلات داخلی جهان اسلام مانند شیوع بیماری‌های واگیر و شورش‌های مخالفان مواجه بودند که برخی توقف فتوحات را نیز به دنبال داشته است.

۳-۴- برتری نظامی مسلمانان بر دشمن

مضمون دیگری که در این تحقیق به دست آمد برتری نظامی مسلمانان بر دشمن است که بر پایه‌ی سه مضمون سازمان دهنده‌ی برتری مسلمانان در میدان نبرد، وارد کردن تلفات و خسارت بر دشمن، ترس دشمن از مسلمانان استوار است که مضمون قبلی که بر مهارت نظامی مسلمانان استوار بود متفاوت است و ناظر به پیروزی‌های مسلمانان است. برتری مسلمانان در میدان نبرد: منابع مورد بررسی این تحقیق حاکی اخبار فراوانی است که در آن غلبه مسلمانان بر دشمنان است اما این اخبار به دو صورت نقل شده اول: اخباری که پیروزی مسلمانان بر دشمن در میدان جنگ را روایت می‌کند و دوم: اخباری که حکایت از شکست دشمن از مسلمانان در میدان نبرد دارد. علاوه بر این موارد اخبار متعدد دیگری نیز وجود دارد که نشان دهنده‌ی فتح قلعه‌های دشمن، تصرف سرزمین‌های دشمن و پیشروی در آن و دفع هجوم دشمنان دارد که همگی مضمون واحدی چون برتری مسلمانان در میدان برد را نشان می‌دهند.

وارد کردن تلفات و خسارت بر دشمن: روایات تاریخی اصحاب حدیث نشان می‌دهد که مسلمانان در نبردهای خود تلفات و خساراتی را به دشمن وارد می‌کردند که شامل کشتن بزرگان و فرماندهان دشمن، کشتار نیروهای دشمن، مجازات خائن و پیمان شکنان، اعدام و قتل اسیران و خسارت زدن به اموال دشمن بوده است.

ترس دشمن از مسلمانان: ترس دشمن از مسلمانان یکی دیگر از مضامین سازمان دهنده‌ای بود که به مشخص شدن مضمون فراگیر برتری نظامی مسلمانان انجامید که خود شامل تهدید و ارباب دشمن توسط مسلمانان، ترس دشمن از نبرد با مسلمانان، فرار دشمن و تسلیم آنان در مقابل مسلمانان و تلاش غیر مسلمانان برای صلح است.

۳-۵- قدرت دشمن در مقابل مسلمانان

آخرین مضمون فراگیری که از بررسی در میان اخبار فتوحات در منابع منتخب اصحاب حدیث به دست آمد قدرت دشمن در مقابل مسلمانان است که خود حاصل سه مضمون سازمان دهنده‌ی تدارک دشمن برای نبرد با مسلمانان، توانمندی دشمن در نبرد با مسلمانان، تلفات و اسارت مسلمانان است.

تدارک دشمن برای نبرد با مسلمانان: در منابع مورد بررسی اصحاب حدیث مشخص شد

که دشمنان با تلاش برای ایجاد اتحاد با یکدیگر، پیمان شکنی و زیر پا نهادن قراردادهای خود با مسلمانان و بهره گرفتن از هر فرصتی برای هجوم به مسلمانان پیوسته در تدارک برای نبرد با مسلمانان بوده‌اند.

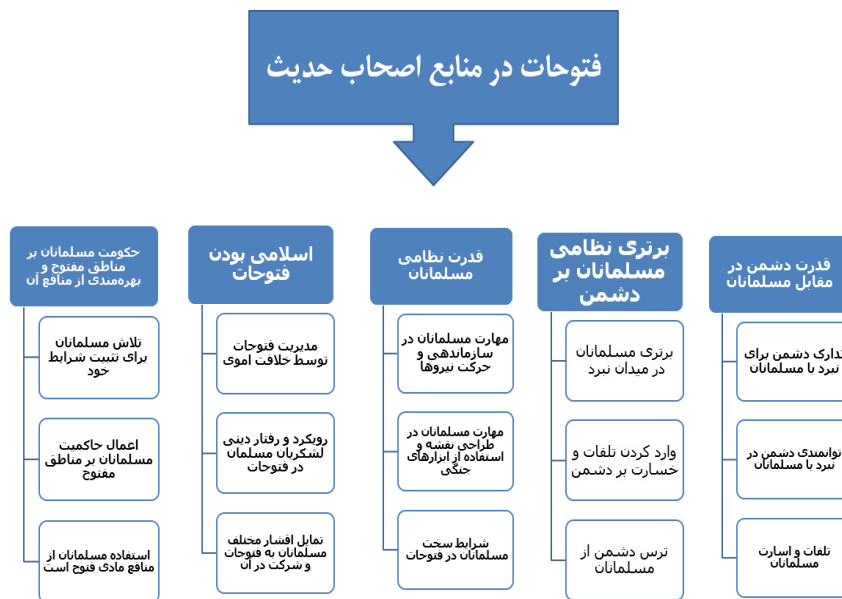
توانمندی دشمن در نبرد با مسلمانان: مضمون سازمان دهنده‌ی دیگری است که قدرت دشمن در مقابل مسلمانان را نشان می‌دهد و شامل مواردی مانند مهارت نظامی دشمنان، هجوم دشمن به مسلمانان، محاصره مسلمانان توسط دشمن، شکست و ناکامی مسلمانان و عقب نشینی مسلمانان است.

تلفات و اسارت مسلمانان: منابع مورد بررسی اصحاب حدیث در این تحقیق نشان داد که در نبردهای میان مسلمانان و دشمن والی، فرماندهان، افراد سرشناس مسلمان به شهادت می‌رسیدند و دشمنان در هنگام برتری دست به کشتار [شهادت] سربازان مسلمان می‌زدند و مسلمانان را به اسارت می‌بردند.

نمودار شماره ۲ الگوی نهایی پژوهش

نمودار شماره ۳ شبکه مضمونی فتوحات در منابع اصحاب حدیث

قبل از جمع بندی مضامین فراگیر در این تحقیق لازم است تا به این نکته پرداخته شود که با توجه به اینکه نقل و تدوین اخبار فتوحات توسط اصحاب حدیث در واقع گزارش عملکرد دستگاه خلافت اموی در قبال رقبا و دشمنان خارجی خود است و هر آنچه از این اخبار به ذهن مخاطبان منتقل شود نسبت مستقیمی با شکل‌گیری ذهنیت مثبت و یا منفی ایشان نسبت به عملکرد خلافت در این دوره خواهد داشت. به همین علت برای درک بهتر شبکه مضامین به دست آمده لازم است تا رابطه‌ی میان اصحاب حدیث و دستگاه خلافت را در نظر داشته باشیم و توجه کنیم که اغلب علمای اهل سنت در اواخر عصر امویان و عباسیان در صحنه رقابت اعتقادی با فرقه‌های مخالف مانند شیعیان و خوارج برای تقویت جایگاه فقهی و کلامی خویش، خواه ناخواه به دستگاه قدرت اموی و سپس عباسی متکی شدند و این اتکا، خواه ناخواه در چگونگی رویکرد آنان به قدرت اثری انکار ناپذیر داشت. همین اتکا به دستگاه قدرت ایجاب می‌کرد تا آنان میان برخی واقعیت‌های ناهماهنگ و ناسازگار مانند تفاوت حکمرانی این دو خاندان با زمامداری پیامبر (ص) و حتی خلفای راشدین ناچار به

چاره اندیشی شوند که حاصل آن مشروعیت بخشی به دستگاه خلافت اموی و عباسی بود (بنگرید به: زرگری نژاد، ۱۳۹۵: ۱۹۶-۱۹۷) که آن بخش از اعتقادات ایشان مانند جانشینی خلیفه از پیامبر (ص)، مسئولیت نبرد با کفار، حجیت عمل صحابه و توجه به اجماع مسلمانان که با موضوع فتوحات این دوره ارتباط داشت بیان گردید.

اما این مشروعیت بخشی تنها در حیطه‌ی باورهای مذهبی به دستگاه خلافت باقی نماند و خود را در عرصه‌های دیگر از جمله تاریخ نگاری خصوصاً تواریخ عمومی نشان داد و بعید نیست که اقبال خلفا و کارگزاران اموی و عباسی (بنگرید به: شاکر مصطفی، ۱۹۸۳: ۶۶/۱-۶۸) به تاریخ در تقویت آن موثر بوده باشد. چنین اخبار تاریخی در آثار اصحاب حدیث که در بخش اسلامی با عصر نبوی آغاز و پس از آن در توالی خود به دوران راشدین و سپس امویان می‌رسید، مشروعیت جانشینی خلفا را در ذهن مخاطبان پی ریزی می‌کند به صورتی که برخی با قاطعیت از مشروعیت بخشی تاریخ‌های عمومی برای نهاد خلافت سخن گفته‌اند. (رابینسون، ۱۳۹۲: ۹۴)

حال با توجه به مسیر طی شده اصحاب حدیث از اتکای نسبی به خلافت برای تثبیت و تحکیم مذهب خویش و غلبه بر رقبای ایدئولوژیک که حتی اقدام به مشروعیت بخشی برای خلافت را نیز به دنبال داشته است به درک این شبکه مضامین نزدیک‌تر می‌شویم و می‌توانیم بگوییم که آنچه از کشف پنج مضمون فراگیر مربوط به میراث تاریخی منتخب اصحاب حدیث در این پژوهش به دست آمد که بیان‌گر اصول پنج گانه‌ی حاکم بر این منابع است و شامل اسلامی بودن فتوحات، حکومت مسلمانان بر مناطق مفتوح و بهره‌مندی از منافع آن، قدرت نظامی مسلمانان، برتری نظامی مسلمانان بر دشمن، قدرت دشمن در مقابل مسلمانان می‌باشد، در کنار اینکه سیمایی از اتفاقات مربوط به فتوحات عصر اموی را نشان می‌دهد، تقویت مشروعیت نهاد خلافت اموی را نیز در نظر دارد و هر یک از این اصول در نهایت مقوم پایه‌های مشروع نشان دادن فتوحات در عصر امویان است که فرایند آن از ارتباط میان مضامین سازمان دهنده با مضامین فراگیر قابل مشاهده است.

در نتیجه اصحاب حدیث با نشان دادن مدیریت فتوحات توسط خلافت اموی، رویکرد و رفتار دینی لشکریان مسلمان در فتوحات و تمایل اقشار مختلف مسلمانان به فتوحات و شرکت در آن سیمایی اسلامی از فتوحات ارائه می‌کنند. اصل دیگر حاکم بر این متون، حکومت مسلمانان بر مناطق مفتوح و بهره‌مندی از منافع آن است که بر پایه‌ی تلاش

مسلمانان برای تثبیت شرایط خود، اعمال حاکمیت بر مناطق مفتوح و استفاده از منافع مادی فتوح است. این اصل ضمن آنکه نشان می‌دهد مسلمانان در فتوحات به دنبال اهداف بلند مدتی مانند گسترش بلاد اسلامی بوده‌اند، ارتباط محکمی با اصل اسلامی بودن فتوحات دارد به این صورت که وقتی رفتار خلافت در قبال فتوحات اسلامی است آنگاه حق هرگونه تصرف در مناطق مفتوح نیز مطابق اسلام مشروع است و حق مسلمانان در تثبیت موقعیت خود، اعمال حاکمیت و بهره‌مندی از منافع مادی فتوحات امری شرعی می‌باشد.

سه اصل دیگر به دست آمده اما به مسائل نظامی اختصاص دارد که در یکی از آن‌ها قدرت نظامی مسلمانان در فتوحات نشان داده می‌شود که مسلمانان با توجه به شرایط سخت و مشکلاتی که در حین فتوحات دارند اما در سازماندهی و حرکت نیروها، طراحی نقشه‌های جنگی و همچنین استفاده از ادوات مختلف نظامی مهارت دارند که در مجموع سیمایی توانا از لشکریان مسلمان نشان می‌دهد. اصل دیگر برتری نظامی مسلمانان بر دشمن است که در این اصل همان لشکریان توانا در میدان نبرد به پیروزی‌های متعددی می‌رسند و خسارات و تلفاتی را بر دشمن وارد می‌کنند و دشمن همواره از ایشان واهمه دارند. این دو اصل سیمایی مقتدر از لشکریان اموی در مقابل دشمن به تصویر می‌کشد و دستگاه خلافت اموی را در بُعد فتوحات موفق نشان می‌دهد. در کنار این دو اصل، مضمون فراگیر دیگری وجود دارد که عبارت است از قدرت دشمن در مقابل مسلمانان. این مضمون که یکی از اصول حاکم بر متون فتوحات است تدارکات و توانمندی‌های دشمنان در مقابل مسلمانان و تلفات مسلمین در برابر دشمن را به تصویر می‌کشد. این اصل که در واقع حاکی از قدرت دشمن در مقابل مسلمانان است علاوه بر اینکه حس واقع بینی اصحاب حدیث در اخبار فتوحات را به مخاطب القاء می‌کند، موفقیت‌های نظامی مسلمانان را نیز ارزشمندتر جلوه می‌دهد زیرا آن پیروزی‌ها در مقابل چنین دشمنان قدرتمندی به دست آمده اما از این دو مهم‌تر نشان دهنده‌ی این مطلب است که دستگاه خلافت اموی در مقابل چنین دشمنان مقتدری قرار داشته که کوتاهی در نبرد با آنان کیان اسلام را با خطر مواجه می‌کرده و لذا اقدامات امویان در مقابله با آنان مشروع است.

نتیجه

پژوهش پیش رو با درک اهمیت میراث تاریخی اصحاب حدیث و اشراف به نقش تعیین کننده گزارش‌های تاریخی آنان از صدر اسلام در ارائه‌ی تصویر آن دوران در ذهن پژوهشگران؛ به گردآوری اخبار فتوحات عصر امویان پرداخت و با استفاده از روش «تحلیل مضمون» (Thematic Analysis) درصدد نشان دادن مضامین ارائه شده توسط اصحاب حدیث در این زمینه بود تا با کشف مضامین عالی در برگرفته‌ی اصول حاکم بر متن که به مثابه کل است نشان دهد که مخاطبان اصحاب حدیث در مطالعه‌ی اخبار فتوحات عصر اموی در معرض چه مضامینی قرار دارند.

پس از مطالعه اخبار فتوحات متون منتخب اصحاب حدیث، در مرحله‌ی اول جملاتی که در اخبار وجود داشتند مورد تحلیل قرار گرفت و مضامین درونی آن‌ها استخراج شد که حاصل آن ۷۴ مضمون پایه‌ای بود که در مرحله‌ی دوم پس از سازماندهی مجدد و ترکیب و تلخیص مضامین پایه‌ای با یکدیگر، ۱۶ مضمون انتزاعی‌تر که مضامین سازمان‌دهنده باشند کشف شد و مرحله نهایی مضامین فراگیر که عام‌ترین نوع مضامین موجود در اخبار فتوحات بود از مضامین سازمان‌دهنده استخراج شدند.

با تحلیل شبکه‌ی مضمونی موجود در این متون به الگویی رسیدیم که توضیح دهنده منطق کلی و شاکله‌ی آن‌ها است و این مضامین عالی در برگرفته‌ی اصول حاکم بر متن به مثابه کل است که در قالب پنج گزاره فراگیر قابل بیان می‌باشد.

الف) اسلامی بودن فتوحات: این مضمون فراگیر نشان می‌دهد که آن چه که از مجموع اخبار اصحاب حدیث در مورد فتوحات عصر اموی به دست ما رسیده نشان از سیمای اسلامی این فتوحات دارد و بنای این مضمون بر اساس مدیریت فتوحات توسط خلافت اموی، تمایل اقشار مختلف مسلمانان به فتوحات و شرکت تعداد زیادی از آنان در فتوح مختلف و رویکرد و رفتار دینی لشکریان مسلمان در فتوحات است.

ب) حکومت مسلمانان بر مناطق مفتوح و بهره‌مندی از منافع آن: این مضمون مخاطبان را به سمت این مساله سوق می‌دهد که هدف از فتوحات به دست آوردن منافع زودگذر و یا دفاع از خود در مقابل هجوم دشمنان نیست بلکه هدف نهایی آنان بسط و گسترش قلمرو ممالک اسلامی و حکومت در مناطق مفتوح است که البته از این رهگذر منافی هم برای ایشان حاصل می‌شود که از آن بهره می‌برند. تلاش مسلمانان برای تثبیت شرایط خود، اعمال حاکمیت مسلمانان بر مناطق مفتوح و استفاده مسلمانان از منافع مادی فتوح

مقدمات تحقق هدف نهایی آنان است.

ج) قدرت نظامی مسلمانان: این مضمون به دست آمده نشان می‌دهد که اخبار اصحاب حدیث بیان‌گر قدرت نظامی مسلمانان است و نیروهای نظامی مسلمان دارای مهارت‌های خاصی در زمینه‌های سازماندهی و حرکت نیروها، طراحی نقشه‌های نظامی و استفاده از ابزارها و تکنیک‌های جنگی هستند و قادرند با وجود مشکلات فراوان در مسیر انجام فتوحات آن را پیش ببرند.

د) برتری نظامی مسلمانان بر دشمن: اخبار اصحاب حدیث در بر دارنده‌ی غلبه مسلمان بر دشمن در میدان نبرد است که گاهی تعبیر پیروزی مسلمانان است و گاهی شکست دشمن. منابع اصحاب حدیث همچنین هراس دشمن از مسلمانان و وارد آمدن تلفات و خسارت به دشمنان توسط نیروهای مسلمان را نیز به مخاطبان عرضه می‌کنند.

ذ) قدرت دشمن در مقابل مسلمانان: این مضمون نشان می‌دهد که اصحاب حدیث در ثبت اخبار فتوحات تنها قدرت نظامی مسلمانان و برتری نظامی ایشان بر دشمن را مد نظر قرار نداده‌اند بلکه در کنار آن قدرت دشمن در مقابل مسلمانان را نیز به تصویر کشیده و به مخاطب منتقل می‌کنند و این مساله در قالب نشان دادن تدارک دشمن برای نبرد با مسلمانان، توانمندی دشمن در نبرد با مسلمانان و بیان به اسارت درآمدن مسلمانان و قبول تلفات ایشان در نبرد با دشمن است که این مضمون واقع‌نمایی منابع اصحاب حدیث از فتوحات عصر اموی در نظر مخاطبان تقویت می‌کند.

درک بهتر شبکه‌ی مضامین به دست آمده در این تحقیق که در واقع مبین کارنامه‌ی امویان در موضوع فتوحات است؛ منوط به توجه به ارتباط میان اصحاب حدیث و دستگاه خلافت اموی است که نیک می‌دانیم اصحاب حدیث برای تثبیت موقعیت دینی خود و برتری بر رقبای عقیدتی خود به دستگاه خلافت اتکا کردند و این اتکا منجر به مشوریت بخشی آنان به خلافت شد که به تاریخ‌نگاری نیز سرایت کرد. با توجه به این مساله در می‌یابیم که اصول اسلامی بودن فتوحات و حکومت مسلمانان بر مناطق و بهره‌مندی از منافع مادی به مشروع و محق جلوه دادن خلافت اموی و رفتار ایشان در فتوحات کمک می‌کند.

دو اصل قدرت نظامی مسلمانان و برتری مسلمانان بر دشمن نیز جلوه‌گر سیمای توانا از لشکریان امویان و موفقیت خلافت در کسب پیروزی است که ابهت خلافت اموی را به مخاطبان القاء می‌کند و در کنار آن دو مضمون قدرت نظامی دشمنان ضمن نشان دادن واقع بینی اصحاب حدیث و ارزشمندی موفقیت‌های مسلمانان، نشان می‌دهد که امویان در مقابل دشمنانی صف‌آراستند که کوتاهی در مقابل‌شان کیان اسلام را به خطر می‌انداخت و به این ترتیب رفتار امویان در مقابل این دشمنان رنگ مشروعیت به خود می‌گیرد.

منابع

۱. ابن بطه عکبری، عبیدالله بن محمد، الابانه الصغری (الشرح و الابانه على اصول السنه و الديانه)، داراطلس، ریاض، ۱۴۲۲ق.
۲. ابن جوزی، ابو الفرج عبد الرحمن بن علی بن محمد، المنتظم فی تاریخ الامم و الملوك، تحقیق محمد عبد القادر عطا و مصطفى عبد القادر عطا، چاپ اول، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۲ق.
۳. ابن حزم اندلسی، علی بن احمد، الإحكام في اصول الأحكام، تحقیق: احمد محمد شاکر، دار الآفاق الجديده، بیروت، ۱۴۰۳ق.
۴. ابن خیاط، ابو عمرو خلیفه بن خیاط، تاریخ خلیفه بن خیاط، تحقیق فواز، بیروت، دار الکتب العلمیه، ط الاولی، ۱۴۱۵ق.
۵. ابن عساکر، ابوالقاسم علی بن حسن، تاریخ مدینه دمشق، دار الفکر، چاپ اول، بیروت، ۱۴۱۵ق.
۶. ابن فراء حنبلی، ابی یعلی محمد بن حسین، احکام السلطانیه، تصحیح محمد حامد الفیقی، دارالکتب العلمیه، بیروت، ۱۴۲۱ق.
۷. ابن کثیر، ابوالفداء اسماعیل بن عمر، البدایه و النهایه، بیروت، دار الفکر، ۱۴۰۷ق.
۸. پاکتچی، احمد، دایره المعارف بزرگ اسلامی، ج ۹، مدخل اصحاب حدیث، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۹ش.
۹. جبرین، عبدالله بن عبدالرحمن، شرح اصول السنه احمد بن حنبل، تصحیح علی بن حسین ابولوز، مکتبه دارالمسیر، چاپ دوم، ریاض، ۱۴۲۰ق.
۱۰. خنیفر، حسین، مسلمی، ناهید، اصول و مبانی روش های پژوهش کیفی، نگاه دانش، چاپ اول، تهران، ۱۳۹۶ش.
۱۱. رابینسون، چیس اف، تاریخ نگاری اسلامی، ترجمه محسن الویری، سازمان سمت، چاپ اول، تهران، ۱۳۹۲ش.

۱۲. زرگری نژاد، غلامحسین، خلیفه و خلافت در اندیشه اهل سنت و زیر ساخت‌های تحول امامت و خلافت به سلطنت آسمانی و خلیفه الهی، خردنامه، شماره ۱۶، بهار و تابستان ۱۳۹۵، ص ۱۵۵-۲۰۴.
۱۳. زمخشری، محمود بن عمر، اساس البلاغه، دار صادر، چاپ اول، بیروت، ۱۹۷۹م.
۱۴. ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام، تحقیق عمر عبد السلام تدمری، دار الکتب العربی، چاپ دوم، بیروت، ۱۴۱۳ق.
۱۵. شیخ زاده، محمد، عابدي جعفري حسن، تسليمي، محمدسعید، فقیه‌ی ابوالحسن، (۱۳۹۰ش)، «تحلیل مضمون و شبکه مضامین: روشی ساده و کارآمد برای تبیین الگوهای موجود در داده‌های کیفی»، فصلنامه اندیشه مدیریت راهبردی، سال پنجم، شماره دوم، صص ۱۵۱-۱۹۸.
۱۶. صابونی، عقیده السلف و اصحاب الحديث، تحقیق ناصر بن عبدالرحمن بن محمد الجدیج، دارالعاصمه، چاپ دوم، ریاض، ۱۴۱۹ق.
۱۷. طبری، ابو جعفر محمد بن جریر، تاریخ الامم و الملوك، تحقیق محمد ابو الفضل ابراهیم، چاپ دوم، بیروت، دارالتراث، ۱۳۸۷ق.
۱۸. عسقلانی، احمد بن علی بن حجر، الإصابه فی تمییز الصحابه، تحقیق عادل احمد عبدالموجود و علی محمد معوض، دارالکتب العلمیه، چاپ اول، بیروت، ۱۴۱۵ق.
۱۹. عزیزی، حسین، نقد و بررسی منابع تاریخی فتوح در سه قرن اول هجری با رویکرد فتوح ایران، انتشارات حوزه و دانشگاه، چاپ اول، قم، ۱۳۹۱ش.
۲۰. فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، تحقیق مهدی الخزومی، ابراهیم السامرائی، نشر هجرت، چاپ دوم، قم، ۱۴۰۹ق.
۲۱. فسوی، ابویوسف یعقوب بن سفیان، المعرفه و التاريخ، تحقیق اکرم ضیاء العمری، موسسه الرساله، چاپ دوم، بیروت، ۱۴۰۱ق.
۲۲. قلعه جی، محمد رواس، قنیبی، حامد صادق، معجم لغه الفقهاء، دارالفنائس، بیروت، ۱۴۰۸ق.
۲۳. لالکائی، حسن بن منصور طبری، شرح اصول اعتقاد اهل السنه و الجماعه، تحقیق: ابو ایوب نشات بن کمال مصری، دار البصیره، اسکندریه، ۱۴۲۲ق.

روح الهی امیری و کاظمی: تحلیل مضمونی اخبار فتوحات عصر امویان (۱۳۲-۴۱) در منابع تاریخی ... ۱۶۷

۲۴. مسعودی، علی بن حسین، مروج الذهب و معادن الجواهر، تحقیق: اسعد داغر، دار الهجره، چاپ دوم، قم، ۱۴۰۹ق.

۲۵. مصطفی، شاکر، التاريخ العربی و المورخون، دارالعلم للملایین، چاپ سوم، بیروت، ۱۹۸۳م.

Attrid-Stirling, J. (2001), “Thematic Networks: An Analytic Tool for Qualitative Research”, Qualitative Research, Vol. 1, No. 3, Pp. 385-405.

Patton, M.Q. (1990), Qualitative evaluation and research methods, Thousand Oaks, CA: Sage.